

UOT: 517.13.18

<https://doi.org/10.30546/678209.2025.02.0102>

ARİSTOTEL MƏNTİQİ İLƏ LÜTFİ ZADƏNİN QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ NƏZƏRİYYƏSİNİN MÜQAYİSƏSİ HAQQINDA

S.T.Mustafayev, N.D.Daşdəmirova, R.V.Bayramova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

s.mustafa@atu.edu.az, n.dashdamirova@atu.edu.az, r.v.bayramova@atu.edu.az

Xülasə. Məqalədə Aristotelin məntiqi ilə Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi müqayisə edilir.

Açar sözlər: İnkər, konyunksiya, dizyunksiya, implikasiya, ekvivalensiya.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aristotelin formal məntiqi ilə Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin əsaslı müqayisəsi.

Bizim eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə dünyada tanınmış qədim Yunanıstan alimləri Demokrit (460-370 b.e.ə.), Sokrat (469-399 b.e.ə.), Platon (427-347 b.e.ə.) öz bilik və bacarıqları ilə məntiq elminin əsasını qoymuşlar. Lakin Platonun şagirdi olan qədim yunan alimi Aristotelin (384-322 b.e.ə.) adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Aristoteli məntiq elminin banisi və bəzən də məntiq elminin atası adlandırıblar. Aristotel məntiqə aid yazdığı əsərlərin hamısını “Orqanon” (idrakin, təfəkkürün silahı (elmi mənada)) adlanan əsərində göstərmişdir. Aristotelin belə bir fəlsəfi deyimi var. “Bir adamın dediyi ya doğrudur ya da yalan”. Yəni, ixtiyari mülahizə təhlil edilərkən belə qənaətə gəlinir ki, o ya doğrudur ya da yalan. Deyilən mülahizəni reallaşdırmaq üçün bizə məlum olan məntiq əməllərindən istifadə edirik. İndi həmin əməllərin doğruluq cədvəllərini yazaq.

İnkər əməlinin doğruluq cədvəli

X	$\bar{X}$
1	0
0	1

Konyunksiyanın doğruluq cədvəli

X	Y	$X \wedge Y$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

Dizyunksiyanın doğruluq cədvəli

X	Y	$X \vee Y$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

İmplikasiyanın doğruluq cədvəli

X	Y	$X \rightarrow Y$
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

Ekvivalensiyanın doğruluq cədvəli

X	Y	$X \leftrightarrow Y$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	1

Mülahizələrə verilən məntiqi qiymətlərin neçə sətir olması 2^n düsturu ilə təyin edilir. Burada n mülahizələrin (və ya dəyişənlərin) sayıdır. Birinci əməldə $n=1$, ikinci, üçüncü, dördüncü və beşinci əməldə isə $n=2$ -dir. Əgər mülahizələrin sayı $n=3$ olarsa, onda $2^3 = 2 \cdot 2 \cdot 2 = 8$ olar. Yəni, belə olduğu halda mülahizələrə 8 (səkkiz) cərgə qiymət verilməlidir.

Dediklərimizə aid bir məsələ həll edək.

Məsələ: A, B, C mülahizələr üçlüyünün hansı məntiqi qiymətində mülahizələr cəbrinin aşağıdakı formulu 1 (doğru) məntiqi qiymət alır?

Yəni, $(A \rightarrow \bar{B}) \leftrightarrow (C \wedge B) = 1$

A) (0,0,1) B) (0,1,0) C) (1,0,1) D) (1,1,1) E) (1,1,0)

Həlli:

Məsələnin tələbinə uyğun doğruluq cədvəlinin tərtib edək.

	A	B	C	$\bar{B}$	$A \rightarrow \bar{B}$	$C \wedge B$	$(A \rightarrow \bar{B}) \leftrightarrow (C \wedge B)$
A)(0,0,1)	0	0	1	1	1	0	0
B)(0,1,0)	0	1	0	0	1	0	0
C)(1,0,1)	1	0	1	1	1	0	0
D)(1,1,1)	1	1	1	0	0	1	0
E)(1,1,0)	1	1	0	0	0	0	1

Doğruluq cədvəlindən görünür ki, məsələnin həllini ancaq E) (1, 1, 0) bəndi ödəyir.

Lütfi Zadə (əsl adı Lütfəli Rəhim oğlu Ələsgərzadə) 1921-ci ildə fevral ayının 4-də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Atası Rəhim Ələsgərzadə (1895-1980) jurnalist, anası Feyqe (Fanya) Maisseyevna (1897-1974), yəhudi rus dilli uşaq həkimisi olmuşdur. Lütfi Zadənin ailəsi birinci dünya müharibəsi illərində İranın Ərdəbil şəhərindən Bakıya köçüb. Lütfi Zadə 11 yaşına kimi Bakının 16 sayılı məktəbinin rus bölməsində oxumuşdur. 1932-ci ildə İran dövləti belə bir qərar verir ki, başqa ölkələrdə yaşayan vətəndaşlar ya tezliklə İrana qayıtsınlar ya da həmişəlik hansı ölkədə yaşayırlarsa, orada qalsınlar. Elə ona görə də Lütfi Zadənin ailəsi İrana köçür. Həmin vaxt Lütfi Zadə Amerikanın açdığı kollecdə təhsilini davam etdirir və Amerika haqqında gələcəkdə ona lazım ola biləcək məlumatları öyrənir. O, 1944-cü ildə Tehranda universiteti qurtarır və elektrik mühəndisi ixtisasına yiyələnir. Elə həmin ildə də

Lütfi Zadə Amerikaya gedir. 1947-ci ildə isə Lütfi Zadənin ailəsi də Amerikaya gedir. Lütfi Zadə 1944-cü ildən 1957-ci ilə kimi Massaçusets universitetində işləyir və kibernetikanın atası hesab olunan Norbert Vinerin məsləhəti və tövsiyəsi ilə Kaliforniya ştatında olan Berkli universitetinə gedir, ömrünün sonuna kimi orada işləyir. Bu gün Lütfi Zadənin dünya elminə 6 (altı) mühüm elmi nəzəriyyəsi məlumdur. Hal-hazırda həmin nəzəriyyələr elm və istehsalatda geniş şəkildə tətbiq olunur.

Lütfi Zadəyə dünya şöhrəti qazandıran, onun dünya elmində inqilab hesab olunan qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsidir.

Onun nəzəriyyələri aşağıdakılardır:

1. Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi.
2. Təəssüratlar nəzəriyyəsi.
3. Sistemlər nəzəriyyəsi.
4. Sözlə işləyən kompüter nəzəriyyəsi.
5. Optimal süzgəclər nəzəriyyəsi.
6. Soft kompyutinq nəzəriyyəsi.

Artıq 1965-ci ildə Lütfi Zadə elmdə tamamilə yeni olan qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsini dünya içtimayətinə təqdim edir.

Əslində Lütfi Zadənin bu nəzəriyyəsi Aristotelin formal məntiqini alt-üst etmişdir. Belə ki, Aristotel hər hansı bir mülahizənin reallaşmasında yalnız iki məntiqi qiymətdən istifadə etmişdir. Əgər mülahizə yalandırsa sıfır (0), doğrudursa 1 (doğru) kimi qəbul edilmişdir. Bu isə tamamilə qəbul edilməzdir. Belə ki, həyatda mütləq yalan və ya mütləq doğru yoxdur. Necə ki, həyatda mütləq ağ və mütləq qara, mütləq məhəbbət və mütləq nifrət və s. kimi ifadələr yoxdur. Mütləq yalan və mütləq doğru ifadələrinin dərəcələri var. AX1 sıfır ilə bir arasında sonsuz sayda məntiqi qiymətlər var ki, həmin qiymətlər mülahizənin reallaşdırılması prosesində meydana çıxır.

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi haqqında çox geniş və ətraflı məlumat “İnformasiya və nəzarət” jurnalında dərc edildikdən (1965-ci il) 15 il keçdikdən sonra bu məlumat Yaponiya alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Yəni 1980-ci il tarixdən Yaponiya alimləri Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsindən istifadə etməyə başlayıblar. Yaponiyada ilk dəfə Senday şəhərində metroda işləyən qatarlarda, sənayedə, müxtəlif maşınlarda, elektrik cihazlarında avtomat idarə olunmanın proqramlarını hazırlamışlar. Yalnız 1989-cu ildə Lütfi Zadə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin sənayedəki uğurlarına görə Yaponiyanın elm adamlarına verdiyi ən yüksək mükafat “ae Honda” mükafatı ilə təltif edildikdən sonra, amerikalılar da bu nəzəriyyənin qiymətini anlamağa və ondan yararlanmağa başlamışlar.

Yaponiyada “Mitsubishi”, “Toşiba”, “Sonı”, “Kanon”, “Sanyo”, “Nissan”, “Honda” və digər şirkətlər qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsindən istifadə etməklə yüz milyardlarla dollar gəlir əldə edirlər.

Həmçinin Amerikanın dünyaca məşhur şirkətləri “General motors”, “General elektrik”, “Motorola”, “Düpont”, “Kodak” öz istehsalatlarında bu nəzəriyyədən geniş istifadə edirlər.

Danimarkada sement sobaları bu nəzəriyyə əsasında hazırlanır. Bir çox avropa ölkələri də qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsindən istifadə edirlər. Lütfi Zadənin aldığı mükafatları saymaq belə çətinidir.

19-20 iyun 2013-cü il tarixdə Madrid şəhərində keçirilən sərgidə Lütfi Zadəyə mükafat olaraq 400000 evro mükafat verilmişdir. Dünyanın bir çox ölkələrinin akademiyaçılarının fəxri akademiki, universitetlərin fəxri professoru seçilmişdir. Yeganə alimdir ki, Berkli universitetinin ömürlük professoru seçilmişdir.

Lütfü Zadə əsərlərinə müraciyyət sayına görə dünyada birinci yerdədir. Buna misal olaraq göstərə bilərəm ki, 1980-ci ildən 1989-cu ilə kimi Lütfi Zadənin əsərlərinə müraciət edənlərin sayı 93000 olmuşdur. Hal - hazırda Yaponiyada 2000 (iki min) nəfər alim Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin elmdə və istehsalatda tətbiq edilməsi üzərində işləyir.

Poeziya və musiqinin gözəl bilicisi olan alimimiz Xudu Məmmədov elm ilə sənət arasında bir körpü yaratmışdır. O, deyirdi ki, “Elm və sənət insan mədəniyyətini və elmi nailiyyətini yüksəklərə qaldıran qoşa qanaddır.” Uçuşun yüksəkliyi, hər iki qanad eyni qüvvədə olduğu zaman mümkündür. Dahi şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə “sevincin zirvəsi, dərdin zirvəsi” şeirində yazır:

*Qarışmış dünyanın yaxşı-yamanı
Əzabı, ləzzəti, sevinci qəmi
Göründüyü kimi gördüm dünyanı
Çox vaxt görəmmədim olduğu kimi*

Şair dünyanı olduğu kimi görə bilmədiyindən şikayətlənir ki, burada qeyri-müəyyənliklər olduqca çoxdur. Daha sonra Bəxtiyar Vahabzadə “Hara gedir” şeirində yazır:

*İnsan oğlu qazananda uduzar
Qədərində yazılanı kim pozar?
Bu dünyanın min sifəti rəngi var
Qismətimiz ağından çox qarası*

Hər iki şeirdə görkəmli alimimiz Xudu Məmmədovun dahiyənə dediklərinə parlaq bir nümunə aşağıda dediklərimdir. Yəni, insan mədəniyyətini, və elmi nailiyyətlərini yüksəklərə qaldıran qoşa qanadın biri Lütfi Zadə o biri isə Bəxtiyar Vahabzadədir.

Doğrudan da dünyanın bu min sifətini, min rəngini Aristotelin formal məntiqi güzgüsündə görmək mümkündürmü? Əlbəttə yox, axı o, dünyanı iki rəngdə görür, mütləq ağ və mütləq qara.

Axı, həyatda mütləq ağ və mütləq qara, mütləq məhəbbət və mütləq nifrət, mütləq yalan (sıfır) və mütləq doğru (doğru) yoxdur. (Tanrıdan başqa). Əgər belə olmasaydı Lütfi Zadələr, Bəxtiyar Vahabzadələr tarixin yaddaşında qala bilməzdilər. Çünki, tarix hər adamı yox, yalnız öz əməlləri ilə tarix yaradanları yaşadır.

УДК: 517.13.18

О СРАВНЕНИИ ЛОГИКИ АРИСТОТЕЛЯ И ТЕОРИИ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ ЛЮТФИ-ЗАДЕ

С.Т.Мустафаев, Н.Д.Дашдемирова, Р.В.Байрамова

Азербайджанский Технологический Университет

s.mustafa@atu.edu.az, n.dashdamirova@atu.edu.az, r.v.bayramova@atu.edu.az

Резюме. Сравнение логики Аристотеля с теорией Лютфи-заде нечеткой логики

Ключевые слова: отрицание, конъюнкция, дизъюнкция, импликация, эквивалентность.

UDC: 517.13.18

ON THE COMPARISON OF ARISTOTLE'S LOGIC AND LUTFI ZADE'S THEORY
OF FUZZY LOGIC

S.T. Mustafayev, N.D. Dashdemirova, R.V. Bayramova

Azerbaijan Technological University

s.mustafa@atu.edu.az, n.dashdamirova@atu.edu.az, r.v.bayramova@atu.edu.az

Summary. The article compares Aristotle's logic with Lutfi Zade's theory of fuzzy logic.

Keywords: negation, conjunction, disjunction, implication, equivalence.

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2024

Çapa qəbul olunma: 26.08.2024

